

XI ASR MUMTOZ TURKIY MANBALARDAGI BADIYLIKNI IFODALOVCHI SO‘ZLARNING MATN HOSIL QILISHDA ROLI

Turg‘unov Nuriddin

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik mutaxassisligi
1-kurs magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15599789>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-May 2025 yil

Ma’qullandi: 28-May 2025 yil

Nashr qilindi: 31-May 2025 yil

KEY WORDS

Mumtoz turkiy adabiyot, Qutadg‘u bilig, Devonu lug‘otit turk, badiiylik vositalari, tilshunoslik tahlili, XI asr yozma manbalari

ABSTRACT

Mazkur maqolada XI asr turkiy adabiyoti doirasida yaratilgan “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit turk” va “Hibatul haqoyiq” kabi mumtoz asarlardagi badiiylikni ifodalovchi til vositalarining matn hosil qilishdagi roli chuqur ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda ayniqsa fonetik, morfologik va leksik birliklar, ularning badiiy funksional xususiyatlari va tilshunoslikdagi ahamiyati yoritib beriladi.

Yusuf Xos Hojib asaridagi omonim va antonimlar, istiora, tazod, sifatlash kabi badiiy san‘at vositalarining qo‘llanilishi hamda Mahmud Koshg‘ariy tomonidan keltirilgan zoonimlar va dialektal xususiyatlar chuqur o‘rganiladi. Asarlarda milliy lug‘aviy boylik, qadimgi turkiy tilning tabiiy rivojlanish bosqichlari va til taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq jihatlar ilmiy asosda bayon etiladi.

Muallif Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yaratilgan “Devonu lug‘otit turk” asarining leksikografik yondashuvlarini, fonetik tahlil usullarini, shuningdek, morfologik kategoriyalar va zoonimlarning turkiy tillar tarixidagi ahamiyatini izchil yoritadi. Shuningdek, maqolada qadimgi turkiy adabiy merosda til vositalarining jamiyat, madaniyat va tafakkur shakllanishidagi roli alohida urg‘u bilan ta’kidlanadi.

Mazkur maqola orqali o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotida XI asr manbalarining leksik boyligi, badiiy-estetik qadriyati va hozirgi adabiy tilga ko‘rsatgan ta’siri haqida chuqur ilmiy xulosalar chiqariladi.

XI asr turkiy adabiyoti o‘zining yuksak badiiylik darajasi, boy mazmuni va turli janrlari bilan ajralib turadi. Bu davrga kelib, turkiy xalqlar orasida yozma adabiyotning rivojlanishi sezilarli darajada jadallashib, adabiy janrlar ko‘lami kengaygan. Ayniqsa, ushbu asrda yaratilgan mumtoz turkiy manbalar badiiy mahorati va mavzu ko‘lami bilan nafaqat o‘sha davrning, balki keyingi asrlardagi adabiy taraqqiyotga ham kuchli ta’sir ko‘rsatgan.

Bu davrning eng yirik namunalari orasida Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig”, Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’otit turk”, va Ahmad Yugnakiyga nisbat berilgan “Hibatul haqoyiq” kabi asarlar alohida o’rin tutadi. Ushbu asarlar turli janrlarda yozilgan bo’lib, ularning har biri o’ziga xos badiiylik usullari orqali ma’naviy-tarbiyaviy, ijtimoiy va ilmiy-falsafiy g’oyalarni ifodalagan.

Shu sababli, XI asr turkiy adabiyotidagi turli janrlar nafaqat badiiylikni ifodalashda, balki xalqlar o’rtasida ma’naviy aloqalarni mustahkamlashda ham muhim o’rin egallaydi. Bu mavzu turkiy yozma an’analarning ildizlarini o’rganish va ularning badiiylikni yuksaltirishdagi rolini yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi. Quyida yuqorida zikri o’tgan adabiyotlardagi badiiylikni ifodalovchi so’zlarning matn hosil qilishdagi tutgan o’rnini ba’zi misollar bilan bayon qilamiz.

Ma’lumki, til va nutq, nutqning yozma va og’zaki shakllari xususidagi masalalar tilshunoslikda muhim o’rin tutadi. Tilshunos Q.Sodiqov “O’zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasining 2010-yil 50-sonida chop etilgan “Mangu qumar” maqolasida yozadi: “Buning haqiqatini Yevropa tilshunoslari XIX yuzyillikka kelib tushunib yetgan bo’lsalar, Sharq, xususan, o’zbek tilshunosligi tarixida bu tushunchalar eskidan bor. Buning yorqin misolini “Qutadg’u bilig”da kuzatamiz. Yusuf Xos Hojibning til bilimida yozma til va nutq farqlanadi. U yozma tilni “bitig so’z” deb atagan edi.

“Devonu lug’otit turk” asarida esa qabila va urug’ tillariga oid lingvistik ma’lumotlar ancha batafsil berilgan, har bir turkiy so’z va uning ma’nolari chuqur tahlil qilingan, ayrim so’zlarning etimologiyasiga oid ma’lumotlar ham keltirib o’tilgan. Asarda qabila va urug’ tillariga oid tovushlar (fonemalar) ancha mukammal izohlangan, unli va undosh fonemalar, cho’ziq va qisqa unli, fonetik hodisa va qonuniyatlar batafsil tahlil etilgan. Morfologiya sohasida so’z turkumlari, davr an’anasiga ko’ra, uch so’z turkumiga, ya’ni ismlar, fe’llar va bog’lovchiga ajratilib, ularning yasaliish va turlanish yo’llari ochib berilgan. Tilshunos olim V.I.Belyaev asar haqida shunday yozadi: “Biz bu asarga nihoyatda yuksak baho berishimiz kerak, chunki u kitoblardan olib yozilmagan, balki jonli materialni shaxsan kuzatishga asoslangan”.

“Devonu lug’atit turk” asarining bor-yo’g’i bitta qo’lyozmasi mavjud. U hozir Istanbuldagi Millat kutubxonasining Ali Amiriy fondida saqlanadi. Qo’lyozma 319 varaqli katta bir jilddan iborat bo’lib, varaqlari tarqoq, yirtiq, boshi-oxiri noma’lum, sahifalari qo’yilmagan. Asar qo’lyozmasi uchga bo’linib, birinchi va ikkinchi jildlari 1915-yilda, uchinchi jildi 1917-yilda Istanbulda Kilisli Rifat muharrirligida nashr etildi. Ushbu fotonusxasi asosida Bosim Atalay asarni turk tiliga birinchi bo’lib mukammal tarjima qildi va uni 1939-1941-yillarda uch jildli etib chop qiladi. Uning turk tilidagi keyingi qayta nashri 1957-yil amalga oshiriladi.

“Devonu lug’atit turk” ikki – muqaddima va lug’at bo’limlaridan tashkil topgan. Muqaddimada kitobning yozilish sababi, uning tuzilishi; turkiy urug’ va qabilalar qo’llaydigan yozuv; otlarning yasaliishi; fe’llarning tuslanishi; so’z tarkibi (morfem tuzilishi); kitobda e’tibor qaratilgan grammatik qoidalar; turkiy xalqlarning ta’rifi va ularning o’rnashgan o’rni; turkiy lahjalardagi farqlar xususida so’z yuritiladi. Lug’at sakkiz bo’limdan iborat. Ular quyidagilar: 1. Hamzali so’zlar, ya’ni “alif” bilan boshlanadigan so’zlar bo’limi. 2. Solim, ya’ni “alif”, “vav”, “ya” harflari bo’lmagan so’zlar bo’limi. 3. Muzaaf, ya’ni undoshlari ikkilanadigan so’zlar bo’limi. 4. Misol, ya’ni tarkibida “alif”, “vav”, “ya” bo’lgan so’zlar bo’limi. 5. Zavatu-s-salasa (uch harfli so’zlar), ya’ni “alif”, “vav”, “ya” harflari qisqa unli sifatida o’qiladigan so’zlar bo’limi. 6. Zavatu-

I-arba'a (to'rt harfli so'zlar), ya'ni "alif", "vav", "ya" qisqa talaffuz qilinadigan so'zlar bo'limi. 7. G'unnalilar, ya'ni tarkibida burun (dumog') tovushlari kelgan so'zlar bo'limi. 8. Al-jam' baynas-sakinayi, ya'ni harakatsiz ikki undoshli so'zlar bo'limi. Har bir bob ism va fe'llardan iborat ikki qismga ajratilgan. Otlar oldin, fe'llar esa keyin o'z sirasiga qarab boblarga ajratilib, oldinma-ketin beriladi. So'zlarning berilish ketma-ketligi ham arab lug'atchiligi ishlab chiqqan tamoyillarga tayanadi: oldin ikki harflilar, so'ng uch, to'rt, besh, so'ng olti harfli so'zlar keladi. Lug'atda o'sha zamondagi turkiy tilning deyarli barcha sohalariga tegishli so'zlar jamlangan, iste'moldan chiqqan so'zlar berilmagan, faqat faol iste'moldagi so'zlarga berilgan. Lug'atda so'zlarning izohlanishi quyidagicha: avval turkiy so'z, so'ng uning arabcha tarjimasini keltiriladi. Izohlanganda esa uning fonetik variantlari, sheva so'zi bo'lsa, qanday shevada uchrashi qayd etiladi.

Yusuf Xos Hojib omonim va antonimlardan asari tilini boyitish, uning ta'sirchanligini oshirish maqsadida keng foydalangan. Adib asarida at omolksemasi ot hayvoni, kishi nomi va otmoq harakati ma'nolarida qo'llanilgan. Zid ma'noli so'zlardan yaxshi - yaman, yumshaq - qatig', achig' - tatig' kabilar asarda tazod badiiy san'atini voqelantirishga xizmat qilgan. "Qutadg'u bilig" asarining istioralari ham o'ziga xos. Tun bir o'rinda sevuglar qoshi, boshqa bir o'rinda qora ko'ylak va qora soch istioralari bilan ifodalangan. Tabiat tasviriga alohida ahamiyat bergan Yusuf Xos Hojib o'ndan ortiq qushlarning nomini tilga oladi: qaz (g'oz), o'rdak, turna, kaklik, chumg'uq (chumchuq), sanvach (bulbul), aqqush (oqqush) va boshq. Misol: Qaz, o'rdak, qug'u, qil qalig'lig' tudi, Qaqilayu qaynar yuqaru qudi. (Tavsifi: g'oz, o'rdak, oqqush, qil quyruqlar osmonni to'ldirdi, (ular) qag'illashib yuqori va quyini to'ldirib uchmoqda). Hayvon nomlaridan ilikkulmiz (erkak va urg'ochi jayron), sig'un-muyg'aq (erkak va urg'ochi bug'u), tuya kabilarni qayd etadi: Ilik-kulmiz o'ynar chechaklar uza, Sug'un-muyg'aq o'ynar yurir tab keza. (Tavsifi: erkak va urg'ochi jayron chechaklar ustida o'ynamoqda, erkak va urg'ochi bug'u bog' kezib yurmoqda). Yusuf Xos Hojib asarida omonim va antonimlardan ham unumli foydalangan. Asar tilida I at (ot, hayvon), II at (ism, nom), III at (otmoq) kabi omonimlar; yaruq - qaraq, yaxshi - yaman, yumshaq - qatig', achig' - tatig', beduk - qodu kabi antonimlarni uchratish mumkin. Asar tilida singarmonizm qonuniyati saqlangan. Asarning morfologiyasi bo'yicha ko'zga tashlanadigan hodisa shundaki, unda kelishiklar ichida vosita kelishigi ham uchraydi: Tirig olgu axir toshhanar yerig Kishi alsä edgün kör atı tirig. (Izohi: tirik kishi oxiri o'ladi, yer uni yo'q etadi, Kishi yaxshilik bilan o'lsa, oti tirik qoladi." E'tiborli tomoni shundaki, asar tilida turk so'zi ikki ma'noda - turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar va kuch-qudrat ma'nolarida qo'llangan. "Qutadg'u bilig" asarining tili o'sha davr turk qabilalari tillari asosini o'zida aks ettirgan. Shuning uchun ham "Qutadg'u bilig"ni XI asrda yashagan biror turkiy xalqning yoki qabilaning yodgorligi deb qat'iy fikrga kelish qiyin. Shunga qaramasdan, asarda chigil qabilalarining til xususiyatlari nisbatan ustunlikka ega.

Mahmud Koshg'ariy o'z davridagi dialektlarning leksik xususiyatlarini ham to'liq ko'rsatib bergan. Muallif so'zlarni izohlar ekan, o'rni bilan ularning qaysi bir dialektga mansub ekanligi, dialektlardagi o'ziga xos ma'no xususiyatlari va boshqa muhim tomonlari haqida ham to'xtalib o'tadi. Bu esa ana shu so'zning dialektal xarakterini ochib beradi. Olim ma'lum bir dialektga mansub so'zlarni alohida ajratib ko'rsatadi.

Mahmud Koshg'ariy o'g'uzlar qo'llaydigan so'zlar sifatida pamuq "momiq, paxta", tolak "tinch va og'ir kishi", sindu "qaychi", qar'inchaq "chumoli", secha "chumchuq"; chigillar

qo'llaydigan so'zlar sifatida quchg'undi "piyoz", ud "sigir", ajun "dunyo", saman "somon"; qipchoqcha so'zlar sifatida ökil "ko'p", aba "ayiq", sulaq "qora jigar"; arg'ucha so'zlar sifatida qiz kishi "baxil odam", chigit "paxta urug'i, chigit", tudrich "go'ng", bashtar "o'roq" kabilarni aniq ko'rsatib o'tadi. Ayrim so'zlar bir dialektida ma'lum bir shaklda bo'lsa, ikkinchi dialektida uning o'rnida boshqa so'z qo'llanilgan. Bu narsa Mahmud Koshg'ariy tomonidan ham alohida qayd etilgan: Masalan, boshqa turklar idish, kosa, piyolani ayaq desalar, o'g'uzlar uning o'rnida janaq so'zini qo'llaganlar.

"Devonu lug'otit turk" asarida turli sohalarga doir so'zlar bilan bir qatorda zoonimlar ham ifodalangan. Ma'lumki, zoonim yunoncha so'z bo'lib, hayvon nomlari bilan bog'liq so'zlar ma'nosini ifodalaydi. "Devon"dagi zoonimlarni hozirgi o'zbek adabiy tili nuqtai nazardan ikkita guruhga ajratish mumkin: hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llaniladigan qadimgi turkiy zoonimlar va hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydigan qadimgi turkiy zoonimlar.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llaniladigan qadimgi turkiy zoonimlar jumlasiga echku (echki), tuya, ayig', it, ilon, qo'y kabilarni aytib o'tish mumkin. Ushbu so'zlarning til va lahjalarda turlicha ifodalanishini olim aniq ko'rsatib o'tadi. Yuqorida keltirilgan tuya, qo'y kabi so'zlar har bir tilda, ya'ni turkiy va o'g'uz tillarida turlicha talaffuz etilishini Mahmud Koshg'ariy shunday izohlaydi: "So'zdagi "t"ni o'g'uzlar va ularga yaqinlar "d"ga aylantiradilar, chunoni, tuyani turklar teve desalar, o'g'uzlar devey deydilar. So'z o'rtasida yoki oxirida kelgan "y"ni arg'ular "n"ga almashtiradilar. Masalan, turklar – qoy (qo'y) desalar, ular – qon (qo'n) deydilar".

"Devon"da hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydigan qadimgi turkiy zoonimlar ham mavjud. Bunday so'zlar jumlasiga eno'k (yosh arslon, arslon bolasi), aba (ayiq), erkach (taka, erkak echki), obko'k (sassiqpopishak), alavan (timsoh), ud (sigir), as (karkas qushi; burgut) kabilarni aytish mumkin. Mahmud Koshg'ariy bulardan tashqari arqar, arju kabi zoonimlarni ham izohlaydi: "arqar – urg'ochi tog' echkisi; uning shoxidan pichoqqa sop qilinadi; arju – shoqol, chiya bo'ri deyilgan yirtqich bir hayvon".

Mahmud Koshg'ariy ayrim zoonimlarning qaysi til (sheva va lahja)ga oidligini ham qayd etgan. Masalan, ud, obko'k kabilar chigilcha, aba qipchoqcha ekanligini misollar asosida aniq ko'rsatib o'tgan. Olim ayrim zoonimlarni maqollar asosida izohlagan. Chunonchi, ordak (o'rdak), og'laq (uloq, echki bolasi) so'zlarini maqol bilan shunday izohlaydi: "Ordak (o'rdak) maqolda shunday kelgan: qaz qopsa, ordak kolig igano'r – "g'oz qo'zg'alsa, o'rdak ko'lni egallaydi". Bu maqol xalq orasidan biror katta kishi ketgandan keyin, uning o'rniga undan tuban bir kishining ko'tarilishini eslatish uchun qo'llaniladi (I.129); "Og'laq (uloq, echki bolasi) maqolda shunday kelgan: og'laq yiliksiz, og'lan biliksiz – "echki bolasida ilik yo'q, yosh bolada aql yo'q".

Mahmud Koshg'ariy zoonimlarning omonimli xususiyatini ingak, at kabi so'zlari vositasida izohlaydi: 1) "turkiylar sigirni ingak desa, o'g'uzlar toshbaqaning urg'ochisini ingak deydilar; at I – ot, ism; at II – ot (hayvon); at III – laqab; unvon. Beg angar at berdi – bek unga unvon berdi. Qabilaning ulug'i yoki boshlig'ini ham atlig' deyish shundandir" (I.107). "Devon"da yuqoridagi zoonimlardan tashqari yana bug'ra (ikki o'rkachli tuya), azg'ir (ayg'ir), taqag'u (tovuq) kabilar ifodalangan.

Mahmud Koshg'ariy chetdan qabul qilingan so'zlarga ikki xil munosabatda bo'ladi. Predmet va tushuncha bilan bog'liq ravishda kirib kelgan so'zlarga ijobiy munosabatda bo'ladi. Tilda mavjud bo'lgan so'zlar o'rnida boshqa tildan olingan so'zni qo'llashga salbiy

qaragan va bu holatni zararli holat deb bilgan. Bunga ko'ra bilge, bitik, urag'ut kabi turkiy so'zlar o'rnida arabiy olim, kitob, ayol so'zlarini qo'llamaslik kerak.

Mahmud Koshg'ariy o'sha davr fonetikasiga doir qimmatli fikrlarni bayon qiladi. Shu davr alfaviti to'g'risida: "Turkiy tillarda qo'llaniladigan asosiy harflar soni 18 tadir. Holbuki, tildagi tovushlar 18 ta emas, ko'pdir. Bu 18 harf yetishmaydi. Bulardan boshqa tilda mavjud bo'lgan tovushlarni berish uchun yana 7 ta tovushni ana shu mavjud harflar ustiga maxsus belgi qo'yib yoziladi".

Shuningdek, Mahmud Koshg'ariy unli va undosh tovushlar, ularning xarakteristikasi, tovush almashinishi qonuniyatlari haqida o'rinli fikrlarni bayon qiladi. Lug'atda mavjud so'z turkumlariga doir leksik birliklarning atroflicha izohiga e'tibor berilgan. Leksemalarga birlamchi (asl) ma'nosidan farqli qo'shimcha (sema) yuklatish, shu yo'l bilan yangi leksema hosil qilish ham Mahmud Koshg'ariy nazaridan chetda qolmagan. Uning mulohazasiga ko'ra, yangi so'zlar yasash faqat affikslar yoki so'zlarni bir-biriga biriktirish, kompozitsiya bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar orqaligina amalga oshirilmaydi. Balki, quyidagi usullardan foydalangan tarzda ham yangi so'z yasash o'zini oqlaydi:

a) so'zlarni qarama-qarshi, zid qo'llash bilan. Masalan, süchük so'zi oldin shirinlikka nisbatangina ishlatilgan, so'ng achchiq ta'm-mazalik ichkilikka nisbatan ham qo'llanishi shunga misoldir;

b) butun o'rnida bo'lak, bo'lak o'rnida butun qo'llash natijasida yangi so'z yuzaga chiqadi. Bu erda hozirgi zamonaviy tilshunoslikdagi integral va differensial semalar nazarda tutilgan, ya'ni saban istilohi avval qo'sh va omochning umumiy ma'nosini bildirgan bo'lsa, keyin faqat omochga nisbatan qo'llanganligi ta'kidlangan;

v) so'zlar ma'no doirasining kengayishi yangi ma'no anglatadi. Xususan, "qiz bola" ma'nosidagi qiz leksemasining majoziy "qimmatbaho" ma'nosi shular jumlasindandir.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari o'zbek tili tarixida yaratilgan asarlar orasida o'zining ilmiy qiymatiga ko'ra alohida ajralib turadi. Turkologlar, tarixchilar, adabiyotshunoslar va arxeologlar har doim aniq va to'g'ri manba sifatida uning asariga asoslanadilar. Xalqimizning boy tarixini har tomonlama o'rganish, uning taraqqiyot bosqichlariga xos jihatlarni umumlashtirish muhim masalalardan hisoblanadi. "Devonu lug'otit turk" asari o'zbek xalqi tarixida muhim ahamiyatga ega noyob manbadir.

Mahmud Koshg'ariy o'z davrining buyuk tilshunosi tarzida turkiy tillarda qo'llangan so'zlarni jamladi va ularni o'ziga xos bilimdonlik va chidam bilan tadqiq qildi. "Devonu lug'otit turk" qoraxoniylar davri ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, diniy-madaniy, maishiy, etnografik turmush tarzini anglashda, shu jihatlarga doir tushunchalarni ifodolovchi leksemalar tizimini idrok etishda bebaho manba hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Saidov Y. O'zbek adabiy tili tarixi. – Buxoro: "Durdona" nashriyoti, 2021. – 186 b.
2. Abdullaeva V. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining o'rganilishi hamda asardagi somatik frazeologik birliklarning qo'llanilishi. – Qo'qon. Qo'qon universiteti xabarnomasi, 2023. – 187 b.
3. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. // Б.Тўхлиев нашрга тайёрлаган. –Тошкент: Юлдузча, 1990. – 187 б.
4. Содиқов Қ. Тарихий лексикография / Ўқув қўлланма. –Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2012. – 145 б.